

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.
Institute of Czech Literature of the CAS
Na Florenci 1420/3, 110 00 Praha 1, Czech Republic
E literatura@ucl.cas.cz W www.ucl.cas.cz

Posudek habilitačního spisu Richarda Změlíka

Konceptualizace barev v narativní fikci na pozadí kvantitativních modelů

Předmětem posudku je sice primárně habilitační spis (knižně 2019 na UP Olomouc), je však na místě připomenout kontext jejího vzniku, a to jak autorský, tak celé badatelské kultury. Dovolím si proto pojmut posudek jako zahájení rozpravy nad tím, nakolik a jak spis zrcadlí stav výzkumu a jeho perspektivy. Koncept digitálních humanitních věd je v českém prostředí vítán, rozsáhlejší aplikaci kvantitativních modelů však pozorujeme jen v některých subdisciplínách literární vědy, zvláště versologii či metodice určování autorství. Z logiky společenských nároků na povahu a výstupy výzkumu vyplývá, že i domácí badatelé se přitom často obracejí ke korpusům velkých jazyků za účelem zkoumání velkých literatur, neboť takový výzkum má samozřejmě mnohem větší šanci na získání zájmu, rozvinutí kooperace a ohlas v zahraničí. Relevance výzkumu pro sebereflexi kultury bývá v hodnocení vědy až sekundárním parametrem. I proto je cenné, že předkládaný habilitační spis Richarda Změlíka je jednak další fází zpracování fikční tvorby významného českého prozaika Jana Čepa, jednak dalším prověřováním potenciálu kvantitativních metod.

K vědecké práci patří jak určitá metodologická kontinuita, tak připravenost metodu aktualizovat, pokud se ukáže jako nedostatečná vzhledem k proměnám předmětu zkoumání a nároků oboru na kvality a relevanci výstupů. Kvantitativně-korpusová analýza je ve vztahu k literárněvědné interpretaci fikčního narativu stále ve fázi ověřování výzkumného potenciálu, již Richard Změlík zahájil už v předchozí monografii (2015). V ní poskytl přehled autorských slovníků kombinující diachronii a typologii zpracování autorských slovníků v návaznosti na technické možnosti jejich zpracování a rozvrhl autorský korpus prozaického díla Jana Čepa s ohledem jeho relativní chronologii. (Nabízí se tu otázka po využití korpusové analýzy jako nástroji genetické kritiky.) Důraz je v této práci na ověřování relevance dílčích postupů, interpretaci dosažených výsledků, ale také na identifikaci úskalí takového výzkumu fikčních narativů. Právě z pozorování narativních strategií a kvalit spojených s fikcionalitou literárního textu vyvozuje Změlík v konfrontaci s jejich teoretizací řadu zřetelně vymezených limitů a korektivů aplikace kvantitativní analýzy. Vzhledem k tomu, že kategorie fikcionalit, narativních strategií a historické poetiky prózy patří k mé

odbornosti, zaměřím se ve vyhodnocení přínosu předkládaného habilitačního spisu právě na jejich využití ve výkladu a argumentaci, a to v dialogu s koncepty citovaných teoretiků i se starší Změlíkovou monografií coby metodologickým předstupněm. Připojím také náměty k diskusi rozvíjející autorovy poznatky.

Text habilitačního spisu je práv všem obsahovým, kompozičním i formálním parametrům odborné práce a habilitačního řízení. Poznámkový aparát leckdy detailně rozvíjí jednotlivé tematické složky výkladu; i tady ovšem autor často vstupuje do diskuse s citovanou koncepcí a vytváří tak málem paralelní text. Není divu, protože ve svém výkladu postupuje převážně analyticky, ke konceptům z jiných oblastí zaujímá aktivní postoj.

Při pohledu na strukturu výkladu je třeba ocenit interdisciplinaritu Změlíkova záběru: začleňuje sem v přehledu i poznatky kulturní historie či dějin a teorie umění (byť se mi zdá, že tyto dvě oblasti mohly být sdruženy), reflektuje celou škálu lingvistických přístupů k inventáři barev a jejich jazykovému označení, pozorně rozebírá již realizované projekty založené na korpusové metodě. Je zřejmé, že Změlík se výborně orientuje jak v nadnárodní anglicky psané odborné literatuře, tak v polské vědě, jež v oblasti teorie literatury, komunikace a stylistiky bývala zdrojem metodologického transferu pro českou a v živém kontaktu s ní. Tato komunikace dnes slábne, a právě proto možná mohl autor pasáže citované z polských autorů přeložit (připomeňme, že nejmladší badatelská generace dnes řeší srozumitelnost slovenštiny, zatímco angličtina je pro ni samozřejmým jazykem vědy). Zastavím se u Změlíkova rozboru koncepce jedné z klíčových zástupkyň kognitivní lingvistiky Anny Wierzbické, jež v polemice s evoluční teorií jazykový inventář barev spojuje viděním jako jednou z forem percepce, jež je vedle tělesnosti a praktického zacházení s blízkým okolním světem předpokladem a zdrojem jazykového uchopení lidské zkušenosti. Jazyk se v této perspektivě jeví jako sediment zkušenosti, její obecné a opakované parametry se zrcadlí v jazykových schématech jako jsou metaforické výrazy a dohromady, usazený v určitém čase a kultuře, tvoří tzv. jazykový obraz světa, který může předurčovat náš postoj ke světu skutečnému. Úskalí pro literárněvědnou interpretaci, jež tu Změlík odhaluje, nespočívá podle něj ani tak v deterministickém chápání jazykového obrazu světa ve vztahu k subjektu, ale spíše jeho v uplatnění jako jediného rámce rozumění literárnímu dílu. Připomínám, že příbuznou námitku vznesl autor už v předchozí práci 2015, když v odkazu na Čermáka (2006) zmínil důležitost sémantických pravidel řídících kolokace (kombinace typické, obvyklé, nezvyklé, myslitelné, nemožné...). Změlík tu upozornil, že v literárním textu tvoří sémantickou matici souvškytů dva systémy: jednak obecně jazykový, jednak

literární coby sekundární modelující systém, soubor pravidel utváření díla (například žánrových) i předpokladů rozumění (žánr je současně kognitivním rámcem čtení). Už zde se Změlík obrátil také k sémantice fikčních světů, byť nevyužil paralelní argumentaci, již by zde bylo možno navrhnout: pravidla fikčního světa jsou určována podle modalit – nutné, možné, nahodilé, nemožné. Jak připouštějí teoretici (mj. Eco, Doležel) fikčních světů, jež chápou jako textem konstruované celky vybrané z množiny nerealizovaných stavů (možných světů), lze si představit i nemožné možné světy. A s nimi pak i kombinace slov a kolokace, které bychom v běžném jazyce právě jako nemožné vyloučili.

V předkládaném habilitačním spisu Změlík argumentaci sémantikou fikčních světů dále rozvinul a doložil tak i explikační, resp. instrumentální povahu této teorie. Extensionální přístup k sémantice literárního díla označuje Změlík za nedostačující a vychází z vysvětlení, že problém vztahování jazykového systému, resp. jazykového obrazu světa k literární konstrukci spočívá v odlišné referenci: Jazyk literárního díla neodkazuje k mimojazykovým entitám. Radikálně řečeno (se Změlíkem citovanou Ronenovou i Doleželem): referencí literárního textu jako superznaku je fikční svět. Nabízí se podpořit tuto diferenciaci dalšími argumenty: Doležel dělí texty na popisné (referencí je mimojazyková skutečnost) a konstruující, jejichž referencí je fikční svět. Literární psaní je *poiesis*, světatorba (Změlík tu odkazuje na Goodmana). Dalším argumentem ve prospěch regulační funkce sémantiky fikčních světů by mohl být princip „malého světa“ (Eco), tj. světa zkonstruovaného jen z malého inventáře prvků. Radikální Doležel (primárně v kritice ingardenovské konkretizace) konstatuje, že není co konkretizovat, protože i malý svět se pro realizaci narativní struktury ukazuje jako zcela funkční. Fikční svět je ze své podstaty neúplný, aniž by ho to činilo defektním. Absence některých entit (například barev) může znamenat celou řadu situací: fikční svět je jiný než ten náš; k rozvinutí příběhu (třeba anekdotického) nejsou takové specifikace vůbec třeba; anebo naopak: absence pojmenování těchto entit v narativním diskurzu je jedním z prostředků naplnění intensionální funkce, tedy jazykové/stylové proporcionality konstruujícího textu k povaze fikčního světa. Tyto argumenty vypočítávám ne proto, že by ve výkladu chyběly, ale spíše proto, že jsou namnoze jen naznačeny a přitom potvrzují tezi, že je to právě sémantika fikčních světů, která může zásadně ovlivňovat výskyty a souvýskyty jazykových elementů. Pokud je fikční svět nastaven jako blízký dobovému aktuálnímu světu a jeho kultuře (křesťanský koncept světa u katolického autora Jana Čepa), pak lze předpokládat, že řada kolokací bude adekvátní sémantickým pravidlům systému v návaznosti na tematické domény příběhů a kulturně ustálené symbolické významy (venkov, příroda, náboženství). Změlík ovšem výstižně

ukazuje v závěrečné analýze povídky „Do města“ (modrá barva), že tuto předvídatelnou a systémově legitimizovatelnou sémantiku zjevnou v blízkých kontextech literárního textu mohou prolomit faktory na úrovni příběhu (například v citované povídce prožívání dětské postavy přetížené odpovědností a úzkostí ze selhání: modrá barva sice asociuje mariánský plášť, ale současně s ním nikoli laskavost a ochranu, ale přísnost) a výraz „modrá úzkost“ z explicitu povídky nemá ozdobnou funkci, nýbrž ukazuje se jako esence sémantiky fikčního světa, řízeného souborem příkazů a zákazů generujících očekávání, k jejichž splnění se postavě nedostává zralosti a síly.

Přitom nelze Změlíkovi podsouvat radikální fikcionalistické stanovisko, k němuž Doležel tíhl v zájmu prosazení kritického postoje vůči prvoplánovému mimetismu v interpretaci literární tvorby. Změlík totiž připomíná smířlivé stanovisko Thomase Pavela, který fikční svět – při vši jeho autonomii – vykládá jako modelování aktuálního světa, resp. obráceně, jako konstrukt vznikající transfery vlastností aktuálního světa. Povaha těchto transferů je zase důsledkem aplikace pravidel literatury jako sekundárního modelujícího systému.

Reflexi limitů korpusového výzkumu pramenící z textových strategií fikčních narativů nastolil Změlík už v práci z roku 2015. Ilustruje ji na promluvových typech vymezených Doleželem a jako překážku kvantitativního průzkumu identifikuje možnosti formalizace vlastností sledovaných jevů: některé z nich nevykazují plnou sadu formálních příznaků, zatímco přítomnost v textu lze vyargumentovat pouze v širším kontextu narativního diskurzu. Přínos jeho analýzy možností kvantitativně korpusové metody proto spočívá také ve stanovení (přínejmenším aktuálních) hranic aplikace. K limitům zkoumání promluvových typů připojuji ze zkušenosti diachronního výzkumu prózy 19. století faktor vnější, totiž velmi rozvolněnou redakční praxi nakladatelů, jež snižuje, někdy i zcela popírá platnost autorského užití grafických znaků promluvových typů. Ukázalo se jako účelné nahradit jejich plánovaný výzkum sledováním distribuce témat a rozsahu řeči mezi postavy vzhledem k hierarchii fikčního světa. V případném korpusovém výzkumu by pak možná bylo účelné preferovat v nastavení konkrétní slovní tvary před lemmaty (jak Změlík připouští v návaznosti na Čermáka): například identifikace výskytů vytipovaných pojmenování v přímém a nepřímém pádě by mohla odkazovat k tomu, kdo je častěji agentem a kdo patientem (mluvčím, adresátem) v procesu komunikace.

Je pochopitelné, že lingvistická korpusová analýza přistupuje k literárnímu textu primárně jako k dokladu určitých jazykových jevů se zázemím jazykového systému. Pokud by ale

aplikace kvantitativních metod měla svými parametry určovat výsledky, k nimž se lze v interpretaci dobrat, pak nemá smysl; právě proto je tak důležité modelování korpusů a ověřování potenciálu kvantitativních metod ve vztahu k potřebám literárněvědné analýzy, jakož i optimalizace parametrů.

Zástupci kvantitativně-korpusové metody se shodují, že je podkladem další literárněvědné interpretace. Další limit nastavuje významotvorný potenciál prvků, jež v rozporu s nastavením fikčního světa a čtenářskými očekáváním v textu nejsou. Doležel upozorňuje, že pokud takovou absenci můžeme pozorovat jako pravidelnost textu, pak je nepochybně významotvorná, je naplněním intensionální funkce textu. V textocentrické interpretaci badatel tento aspekt postihne; v bázi korpusovém výzkumu však takto nevyhnutelně vzniká mezera, jejíž dopad zatím nedovedu odhadnout.

Analytické pasáže Změlíkova spisu jsou podepřeny různými formami vizualizace dat, vyhodnocení jejich vhodnosti přenechám povolanejším. V závěrečné interpretační části naopak nacházím řadu podnětů, a to už ve vstupních komparativních partiích. Relativně předvídatelné výsledky přináší srovnání palety a distribuce základních barev u různých autorů – s identifikační funkcí u Čapka, s funkcí „zabydlení“ či zahuštění (malého) fikčního světa u Hrabala, a s tíhnutím k funkci symbolické u Čepa. Jako specifické se však ukazují výskyty „zabarvení“ v Čepově slovníku a zdá se mi, že byl bylo vhodné je dointerpretovat (pokud jsem snad někde interpretační gesto nepřehlédla). K úvaze: nejsem si jista, zda k tomu stačí kolokace, resp. nedovedu odhadnout, jak blízký/vzdálený kontext by bylo třeba vtáhnout. Vyslovuji hypotézu, že na rozdíl od symbolikou zatížených barev může být pojmenování zabarvení důsledkem aktuálně změněného vnímání postavy (vidění postavy je u Čepa zásadním médiem reprezentace světa!), její kognitivní nejistoty, anebo se naopak vztahovat ke stavu světa, například k tomu, že „zabarvené“ objekty jsou nedůležité, zanedbané apod. Je to případná hypotéza, lze ji nějak potvrdit či vyvrátit?

Tento příklad ostatně obecně souvisí s problematikou blízkého a vzdáleného kontextu, již Změlík v návaznosti na Cvrčka načrtl už v předchozí práci. Vzhledem k specifické organizaci literárního textu je zvažování kontextu zásadní pro relevanci interpretace korpusových dat. Z pohledu narativní poetiky se mi to jeví jako zvláště produktivní pro korpusový výzkum postmoderní prózy (není mi známo, že by nějaký takový v českém prostředí už existoval). Zatímco pro modernistickou prózu je, zjednodušeně řečeno, příznačná subjektivizace času, v postmoderní próze dochází často ke zrušení linearity času a dalším temporálním

manipulacím, například k projekci jungovského konceptu synchronicity. Jedním z projevů tohoto způsobu uvažování je narativní strategie označovaná někdy jako „prostorová forma“. Znamená to, že časově-kausální souvislost vyprávění je nahrazována distribucí určitých jazykových prvků coby indicií souvislosti na podobných místech textu, v obdobných blízkých kontextech, ba i kolokacích. Kontext vymezuje konstelace několika motivů, například pojmenování konkrétního místa a konkrétní zvyková aktivita postavy, výskyt náboženského motivu a odkaz k autoritativnímu textu apod. Názorně lze tento princip doložit v díle Daniely Hodrové, v němž funguje dokonce přes hranice jednotlivých románů. Někdy se o její tvorbě dokonce mluví jako o „psaní jednoho textu“, ale spíše by se dalo říci, že romány Daniely Hodrové tvoří hypertextovou strukturu, stejně jako světy jejich příběhů utvářejí celé fikční univerzum. I proto by takový korpus měl obsahovat co nejrozsáhlejší část její tvorby. Předkládám tento nápad autorovi spisu k posouzení a případné argumentaci ve prospěch proveditelnosti výzkumu nebo proti ní.

Užitečnost metodologické reflexe v habilitačním spisu spatřuji i v možnosti nasvítit a adekvátně vymezit hranice odborné debaty. V poslední době se totiž podstatně proměňuje rozsah pojmu literatura a zároveň se psaní, tradičně považované za literární, stává předmětem mezioborové diskuse, jejíž účastníci často – přes sdílené téma – směřují za odlišnými cíli. V diskusi, jinak jistě účelně zaměřené na konceptualizaci a diskurzivní evoluci jevů, jako jsou identita jedince a komunity, psychická a sociální odolnost, životní prostředí ad. z pohledu literární vědy leckdy dochází k pod- nebo nadhodnocení výskytů jejich konceptualizací v literárních textech. Děje se tak v důsledku jejich usouvztažnění s širšími kulturními kontexty aktuálního světa než jsou ty, k nimž se vztahuje autorská poetika coby výraz autorova světa myšlenkového a hlavně prostředek konstrukce světa fikčního. Nelze si samozřejmě představovat, že literární vědec ke každé takové diskusi přistoupí se souborem dat a soupisem kolokací, které případnou nad- nebo podinterpretaci vyvrátí. Ale už sama zkušenost kvantitativně založeného výzkumu nabízí formulaci vhodných otázek a argumentů.

Habilitační spisu Richarda Změlíka je dokladem rozvíjejícího se soustředěného výzkumu, který se napojuje na dynamický nárůst kapacit strojového zpracování textu, ale reaguje také na požadavek objektivizace literárněvědné interpretace. Představuje tak perspektivní linii výzkumu. Už na začátku úvah o využití souborů dat v literární vědě upozorňoval Lubomír Doležel na zásadní rozdíl mezi jejich doplňkovou aplikací a vytvořením základny výzkumu. Jak Změlík přesvědčivě ukazuje ve své práci, možnosti, jež se od ní odvíjejí, je třeba nadále

testovat. Důsledná metodologická (sebe)reflexe nejen stvrzuje solidnost badatelské práce, ale vytváří také předpoklady pro další odbornou rozpravu.

Vzhledem k těmto i již dříve uvedeným vlastnostem proto habilitační spis Richarda Změlíka doporučuji k obhajobě.

V Praze dne 30. dubna 2024

Doc. PhDr. A. Jedličková v.r.